

SZEMPONTOK A HORTHY- ÉS A PÍLSUDSKI-RENDSZER ÖSSZEHASONLÍTÁSÁHOZ

A két világháború közötti autoriter rendszerek hálás témát jelentettek a komparatisták számára, mindenekelött a politilógusok, majd a történészek számára. A kutatások már a két világháború között megkezdődtek (Carlo Sforza, Francisco Cambó, Jacques Bainville, Otto Forst de Battaglia)¹, majd a második világháború után folytatódtak (Ernst Nolte, Jerzy Borejsza, Antony Polonsky, Janusz Żarnowski, Ormos Mária, Incze Miklós, Peter F. Sugar, Stephen J. Lee stb.).² A kutatások középpontjában általában vagy az egyes államok rendszereinek összehasonlítása állt, vagy egy-egy állam összevetése Németországgal, illetve Olaszországgal. Sokkal ritkábbak voltak – különösen az egykori keleti blokk országaiban – a „bilaterális”, a két országot összehasonlító tanulmányok. Ennek nem az az oka, hogy a történészek elzárkóztak volna az ilyen jellegű megközelítések elől, hanem sokkal inkább politikai tényezőkre vezethetők vissza. A szocialista országokban a politikai vezetés nem támogatta az autoriter rendszerek komoly vizsgálatát, ideológiai kérdésfelvetésekre, életrajzi kutatásokra egyáltalán nem kerülhetett sor. Lengyelország és Magyarország kivételt jelentett e tekintetben, mivel az 1970-es évektől kezdve ezekben az országokban jelentősen nagyobb volt a kutatási szabadság, mint például Csehszlovákiában, Bulgáriában vagy Romániában.

A lengyel és magyar történészek helyzete több tekintetben megegyezett. Az 1970-es évektől kezdve aránylag sok olyan tanulmány jelent meg, amely a Pílsudski-, illetve a Horthy-korszakkal, annak társadalom-, politika-, gazdaság- és ideológiatörténetével foglalkozott.³ Különösen figyelemre méltó, hogy az értékelések egyre differenciáltabbá váltak. Az aránylag jónak mondható kutatási feltételek ellenére eddig még nem jelent meg olyan munka, amely a két világháború közötti lengyel és magyar rendszert direkt módon egymással összehasonlította volna. A két állam közti viszonyt eddig elsődlegesen külpolitikai szempontból vizsgálták.⁴

A rendelkezésre álló szakirodalom lehetővé teszi az összehasonlítást. Előljáróban a két állam főbb földrajzi, társadalmi és gazdasági vonásait kell számba venni. A Lengyel Köztársaság területe 1931-ben 388 000 km² nagyságú volt, lakossága pedig 32 107 000 fő. A Magyar Királyság ugyanebben az időben (1930) 93 000 km² területű, 8 688 000 lakosú állam volt. 1938-ban a lengyelországi lakosság az európai népesség 8,5%-át, a magyarországi 2,2%-át alkotta. Az összeurópai termelésből Lengyelország 2,5%-kal, Magyarország 0,9%-kal részesedett. Lengyelországban a lakosság 65%-a a mezőgazdaságban, 17%-a az iparban és a bányászatban, 8%-a a kereskedelemben és a közlekedésben, míg 10%-a egyéb gazdasági ágazatokban dolgozott. Ugyanezek az arányok Magyarországon: mezőgazdaság 51%, ipar, bányászat 23%, kereskedelem, közlekedés 8%, egyéb 18%. Ezek az adatok Lengyelországot azokhoz az országokhoz sorolják, amelyekben a mezőgazdaság az iparhoz képest sokkal nagyobb mértékben részesedik a gazdaságban, míg Magyarországon az ipari szektor fejlettebb volt.

1938-ban Lengyelország lakosainak 27,4%-a városokban élt, míg Magyarországon a népesség 42,8%-a volt városlakó. A magyarországi viszonylagosan magasabb arány mindenekelött a Habsburg-monarchia öröksége volt. Csak Budapestnek több mint egymillió lakosa volt, amely az állam lakosságának

csaknem 12%-át, az egész városi lakosság 27%-át tette ki. Az ország többi része a mezőgazdasággal állt kapcsolatban. Mind Lengyelországban, mind Magyarországon az ipar nagy része a mezőgazdaság részére termelt. A modernizáció fokát tekintve mindkét ország elmaradt Nyugat-Európához képest (e téren különböztek a régió egyéb részeitől is, egyrészt a fejlett cseh területektől, másrészt a gyengén fejlett balkáni országoktól). Az első világháború után mindkét országban összeomlott a gazdasági kapcsolatok és függőségek generációk alatt létrejött rendszere. Világosan látható ez például a magyar malomipar esetében, amely a háború után elvesztette nyersanyagának és piacainak nagy részét, vagy a lódzi textilgyárak esetében, amelyeknek – miután megszakadtak a kapcsolataik az orosz piaccal – mintegy 70%-kal csökkenteniük kellett termelésüket.

Lengyelország és Magyarország társadalmi tekintetben is előnyös helyzetben volt Kelet-Közép-Európában. A 19. században csak ez a két ország rendelkezett – az arisztokráciától a munkásságig és a parasztságig – tagolt társadalmi szerkezettel. Mindenekelőtt rendelkeztek értelmiséggel, amely külön osztályt képezett. Éppen az értelmiség szerepét illetően alapvető különbség volt a két ország között. Míg Magyarországon az arisztokrácia vezető erő maradt, Lengyelországban „az arisztokrácia dominanciája a nemzeti politikában és kultúrában az 1831. novemberi felkelés leverésével véget ért, és a vezető szerep attól kezdve fokozatosan az arisztokrácia kezéből az értelmiségébe került.”⁵ Az 1920-as évek végéig a lengyel értelmiség a nemzet „vezetője” volt, amely ápolta a függetlenségi hagyományokat és vezette a függetlenségi harcot.

Az agrárjelleg mindkét országban együtt járt a nemesség viszonylag magas arányával (10% felett). A 19–20. századi modernizáció nagymértékben megváltoztatta ennek az osztálynak az arculatát. A nemesek egy része elszegényedett és elvesztette földjét. Sokan az értelmiség sorait bővítették. A földbirtokosok azonban még jelentős szerepet játszottak a gazdaságban, a politikában és a kultúrában. Bár az ún. márciusi alkotmány 1921-ben hivatalosan minden nemesi cím- és címerhasználatot eltörölt, sőt a „nemesség” fogalmát is, a nemesség továbbra is – és 1926 után egyre inkább – nagy szerepet játszott. Mind Magyarországon, mind Lengyelországban együtt éltek a modern kapitalista struktúrák az erős „agrárius, iparosítás előtti”, vagyis rendi struktúrákkal. Egyértelművé teszi mindezt a korabeli terminológia is: „úri társadalom”, illetve „pańska Polska”.

Magyarország a vesztesekhez, Lengyelország a győztes hatalmakhoz tartozott az első világháború után. A párizsi békekonferencia szentesítette Lengyelország függetlenségét, és meghúzta nyugati határait. A trianoni békeszerződés nemcsak kétharmaddal csökkentette Magyarország területét, hanem több millió magyart Romániához, Csehszlovákiához és Jugoszláviához csatolt, akik ott diszkriminált nemzeti kisebbségi helyzetbe kerültek. Míg Lengyelország az első világháború után a status quót támogatta, a magyar külpolitika a trianoni szerződés revízióját sürgette. Szimptomatikus a magyar revizionizmus jelszava: „Nem, nem, soha!”

A rendszerek összehasonlítása előtt ki kell jelölni a szempontokat, enélkül ugyanis fennáll a veszélye annak, hogy csak az államok politikai történetét vagy az egyes személyiségek életrajzát állítjuk párba. Szándékunk viszont egy olyan szempontrendszer kialakítása, amely a régió más országaira is alkalmazható. A kutatás az alábbi szempontok köré csoportosítható: 1) a magyar és a lengyel autoriter rendszer keletkezési körülményei és létezésének feltételei, 2) Piłsudski és Horthy

hatalomátvételének (puccs)jellege, és a hatalom elfogadása mások részéről, 3) a demokráciához és pluralizmushoz fűződő viszony, 4) a „vezér” helye és szerepe a rendszerben, 5) a hadsereg, a politikai elit és az egyházak szerepe, 6) a kisebbségi kérdés (a kisebbségek lélekszámából és arányából adódó különbségek miatt ez kevésbé lényeges szempont Magyar- és Lengyelország tekintetében).

Az összehasonlító munkák – és e tekintetben ez a tanulmány sem képez kivételt – bizonyos általánosítást igényelnek. A részletekben való elmélyülés viszont nem tenné lehetővé a közös vonások kiemelését. Ebben az írásban az említettek közül két kérdéskört érintünk.

Parlamentarizmus és diktatúra között

„S hogyan állunk a demokráciával? (...) Nem jelentheti tehát a demokrácia a tömegek, a nyers tömegek vak uralmát. (...) Az igazi demokrácia biztosítja az intelligens osztályoknak a vezetést, s bevonja a nép széles rétegeit az állami életbe. Az a demokrácia, amely nem meri kimondani azt, hogy ebben a demokráciában az intelligencia vezető szerepre van hivatva, nem demokrácia, hanem demagógia.”⁶ Ezeket a Bethlen István által, 1921 áprilisában elmondott szavakat akár Horthynak vagy Piłsudskinak is tulajdoníthatnánk. Milyen is volt az ilyen nyilatkozatok ellenére a demokrácia helyzete, mindenekelőtt annak alapvető, meghatározó feltételei: a parlamentáris rendszer, a jogállam és az alkotmányosság.

Piłsudski és hívei nem titkolták, hogy a „parlament és a pártok rákos sejtek Lengyelország testében”. Egy nem sokkal a fordulat előtt készített interjúban Piłsudski a Nowy Kurier Polskinak azt mondta: „Nálunk a parlament válsága másképpen jelentkezik, mint a többi országban, és azért, mert az egész nép túl sok reményt fűzött ahhoz, amit szejmnek neveznek, a csalódottság miatt nagyobb keserűséget érzünk, mint bárhol máshol.” Ugyanakkor azt is felvetette: „Mégis úgy gondolom: egy erős kormány munkája alkotmányos keretek között eredményesebb lehet, és mindent meg kell tenni azért, hogy véget vessünk a szejm rossz szokásainak.”⁷ Sokan úgy vélték ezért, hogy Piłsudski első lépése a parlament szétverése lesz, de tévedtek. Nem azért hagyta működni a parlamentet, mert meg volt győződve a parlamentáris demokrácia magasabb rendűségében. A nyílt diktatúra elvetésének sokkal inkább gyakorlati okai voltak. Szerepet játszott ebben az is, hogy a harcok alatt a hadseregnek csak egy része állt Piłsudski mellett. Harcok azonban csak Varsóban voltak, ahol a csapatok vele szimpatizáltak, de nem lehet tudni, mi lett volna, ha az összecsapások kiterjedtek volna egyéb területekre is.

A parlament felosztatását és új választások kiírását nem merték megkísérelni. A belügyminisztérium politikai osztályának 1926. októberi becslése szerint a kormánypárti erők legfeljebb 82 helyet tudnának megszerezni a 444 fős parlamentben. Piłsudski hívei nem rendelkeztek megfelelő politikai struktúrákkal: párttal vagy apparátussal, cselekedeteik inkább improvizatívok és kaotikusok voltak. Éppen ezért – vélték – hagyni kell működni a fennálló parlamentet, egyrészt propaganda- és presztízsokokból, másrészt mert ez olyan színpad, amelyen bemutatható az ellenzék uszító és társadalomellenes magatartása. Emellett neveléséssé kell tenni a demokratikus intézményeket, valamint kompromittálni kell őket. „Kezdetből fogva el kell altatni a parlamentet – magyarázta Piłsudski 1926 júniusában Giovanni Majoni olasz követnek –, majd később rávezetni tulajdonképpeni szerepére: a kezek megfelelő felemelésére és leeresztésére.”⁸

Piłsudski 1930-ig sikeresen alkalmazta a „mézesmadzag és korbács” módszerét a szejmmel szemben. Az 1928-as választások előtt megvédte d’Hondt mérsékelt, demokratikus rendszerét. A választások után a BBWR (Bezpartyjni Blok Współpracy z Rządem – Kormányt Támogató Pártonkívüliek Blokkja) képviselőivel folytatott egyik találkozásán kifejtette, hogy „nem akar olyan messzire menni, hogy a törvényhozó testületeket megszüntesse, és együtt akar velük működni. Nem akarja, hogy Lengyelország kivételt képezzen, és híján legyen azoknak az intézményeknek, amelyek a világon és Európában a parlamenti rendszert alkotják.”⁹ Másrésről állandóan demonstrálta a parlamentnek, hogy ő az, aki a döntéseket hozza. 1926-ban például megszarolta a szejmet, és elérte, hogy az őszi ülésszak megnyitását az utolsó pillanatig halogassák. 1929 októberében egy tiszti csapatot vezényelt a parlament épületébe. A szejm felosztatásával, korábbi képviselők ún. breści (ma: Breszt) letartóztatásával a következő, 1930. évi választásokat „totális háborúvá” változtatta, ami eltartott 1935-ig, az „áprilisi alkotmány” elfogadásáig. Az új alkotmányban a parlament jelentőségét minimálisra csökkentették, és szerepe valóban a „kézfelemelésre” korlátozódott.

Piłsudski azonban nem vezetett be totális diktatúrát, hanem egy olyan rendszert hozott létre, amelyben az alkotmányos előírásokat az autoriter kormányzáshoz igazították. A rendszer viszonylag hatásosan működött, mivel Piłsudski körének többsége – sőt az ellenzék egy része is – Piłsudski személyét és tekintélyét minden hatályban lévő törvény fölé helyezte. Miképp Walery Sławek ezredes, Piłsudski után a második ember megfogalmazta: „Piłsudski döntése volt a legmagasabb parancs és az érvényben lévő jog”.¹⁰ Éppen ezért Piłsudskinak nem kellett az alkotmányt radikálisan megváltoztatnia, elegendő volt egyfajta korlátozott rendkívüli állapotot bevezetnie. „Formálisan még érvényben volt a márciusi alkotmány, a parlament továbbra is működött, a sajtó és az ellenzék is szabadon tevékenykedett. Kikiáltták viszont a parlamenti demokrácia legfontosabb elemét: a parlamenti többség jogát, hogy megválaszthassa és meneszthesse a kormányt, valamint a parlament jogát, hogy ellenőrizhesse a végrehajtó hatalmat, ezen belül pedig a kinevezéseket az államapparátusba. Piłsudski fenntartotta a köztársasági intézményeket, és nem lett autokrata sem, aki befolyásolja a polgárok életének minden területét. De diktátor volt, mivel erőszakkal szerezte meg a hatalmat, és csak erőszakkal tudta megtartani.”¹¹

Anélkül, hogy rögzített, alkotmányos felhatalmazása lett volna, Piłsudski hatalmi központ volt. 1926-ban a parlament kétszer is államelnökké választotta, ő azonban visszautasította a posztot. Kétszer miniszterelnök volt (1926–28, illetve 1930), amikor is inkább a válság politikai demonstrálásáról volt szó. Kormányaival egyébként nem különösebben törődött, mivel azt tartotta: „Én a nagy koncepciókért, nem pedig az adminisztrációért vagyok felelős.”¹² Az informális hatalomgyakorlás azonban nem csak Piłsudskira áll. Egy nem nagyszámú közeli munkatársi gárda vette körül, s tagjai hozták a legfontosabb döntéseket, anélkül, hogy hivatalos funkciókat betöltöttek volna. A kormány így egyre inkább adminisztratív erővé vált, amelyik csupán végrehajtja az „ezredesek csoportja” által hozott döntéseket. Az 1920-as évek elején évente még átlagosan százszor ülésezett a kormány, 1927-ben csak huszonnyolcszor, 1929-ben pedig már csak tizenkilencszer. A miniszterelnök mandátumát nem a parlamenttől kapta, és sorsa kizárólag Piłsudski akaratától és bizalmától függött.

Piłsudski különleges helyzete, valamint a törvényen kívüli hatalomgyakorlás következménye az alkotmányjogi kérdések alábecsülése lett. Ennek vetett véget az 1929. augusztus 2-i, ún. „augusztusi novella”, amely – még ha nem is akkora mértékben, mint Piłsudski hívei szerették volna – kiterjesztette az államelnök jogkörét. Az alkotmány körüli viták 1928-ban kezdődtek, de Piłsudski az alkotmányozásnak csupán a propagandaszemponjtait tartotta fontosnak. Negatív sztereotípiák segítségével állandósult a márciusi alkotmány gúnyolása és kompromittálása a közvélemény előtt. Maga Piłsudski is alkalmazott lekicsinylő hasonlatokat: „konstytuta – prostituta” („alkotmány – prostituált”). Az első alkotmánymódosítást Piłsudski bölcsen elutasította, mivel véleménye szerint az alig különbözött az 1921. évi alkotmánytól. Átmenetileg az 1930-as évek elején hozott törvényekkel operált (gyülekezési jogról szóló törvény 1932. március 11., egyesületi törvény 1932. november 27., az önkormányzati törvény módosítása 1933. március 23. és az ún. Jędrzejewicz-féle oktatási reform 1932–33). Ezeknek a törvényeknek – amelyek megkurtították az 1918 óta szerzett jogokat – nemcsak az volt a célja, hogy korlátozzák a parlamenti rendszert, hanem hogy ellenőrzésük alá vegyék az állampolgárok életének számos területét, azon meggyőződés alapján, miszerint „az állam a cél, a társadalom csak eszköz”.

1935. április 23-án írta alá Ignacy Mościcki köztársasági elnök az új alkotmányt, amely széles körű kinevezési jogokat biztosított az elnöknek: a miniszterelnök, a legfelsőbb bíróság elnökének, a hadsereg főparancsnokának, a szenátorok egyharmadának kinevezése az ő hatáskörébe került. Feloszlathatta a parlamentet, és önállóan ítéelkezhetett. A kormány, az államigazgatás és a hadsereg kikerültek a parlament hatásköre alól. A szejm ugyan ellenőrizhette a kormányt, és követelhetette a lemondását, de ehhez az elnök hozzájárulása kellett. A kormány kompetenciáját nem határozták meg világosan, az kiterjedt mindarra, „ami más kormányoknak nem tilos”. Az alkotmányba tulajdonképpen belefoglalták a parlamenti és a többpártrendszer, a bírói függetlenség elvét, valamint a polgári szabadságjogokat, ugyanakkor az államfő „királyi” jogokat kapott.

Ha az 1921. évi alkotmány „Piłsudski ellen” jött létre, az 1935. áprilisi alaptörvény „Piłsudskiért”. Piłsudski azonban nem sokkal az alkotmány aláírása után, 1935. május 12-én meghalt, aminek messzeható következményei lettek. A már említett Walery Sławek szerint Piłsudski táborából senki sem volt méltó az örökségre, és ezért a „karizmatikus diktatúrát” a „jog diktatúrájának” kellene felváltani, vagyis ha már érvényben van egy elfogadott alkotmány, be kellene tartani az előírásait. Sławek kezdeményezése azonban – a joggal való visszaélés évtizede után – eredménytelen maradt. „Ha hiányzik egy tekintély – írta 1935. november 19-én Kazimierz Świtalski –, akkor sok ember nem törődik semmi mással, csak egy új tekintély keresésével.”¹³ Hamarosan megtalálták az új vezetőt, Mościcki elnöknek azonban nem sikerült az alkotmányban rögzített helyét elfoglalnia, hatalmát meg kellett osztania Edward Rydz-Śmigłyval. Az új alkotmányt egyből megsértették.

Magyarország ezzel szemben kedvezőbb helyzetben volt, a magyar politikai rendszerben a parlament hagyományosan jelentős szerepet játszott. A politikai elit számára a parlamenti rendszer ismert volt. Szerepét azonban a kormány, illetve a miniszterelnök – majd a kormányzó – széles körű hatalma nagymértékben korlátozta. Ebből következően sohasem jött létre a „parlament mindenhatósága”, mint 1921–26 között Lengyelországban, amikor is a parlament nem a hatalomgyakorlás alapja, hanem annak egyik eleme volt.

Magyarország nem jelentéktelen erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az országot külföldön jogállamnak ismerjék el, mivel a fehérterror idején ez nagymértékben megkérdőjeleződött. Jellemző, hogy a háború utáni első választásokon – amely az antant ellenőrzése mellett zajlott – volt a legmagasabb a két világháború közti időszakban az aktív választójoggal rendelkezők aránya (39,7%). Figyelemre méltó volt a választások eredménye is: az állami erőszak, a Nemzeti Hadsereg nyomása ellenére a Kisgazdapárt szerezte meg a szavazatok többségét. Világos utalás volt ez a kormányzó oligarchia számára: a társadalom meg kívánja őrizni a demokratikus formákat. Nem keltett meglepetést, hogy a parlamenti életben kompromisszum jött létre. Az ellenzék olyan erős volt, hogy a kormánypárt jelentős konkurensként léphetett fel. Bírálhatta a kormányt, de obstrukciós jog nélkül. A kormánypárt viszont olyan erős volt, és akkora többsége volt a parlamentben, hogy nem kellett provizóriumot bevezetnie és jogsértéssel élnie. Mindamelllett azonban sem Bethlen, sem Horthy, sem Gömbös nem számíthatott akkora szimpátiára és elfogadottságra, mint Piłsudski, és így az övéhez hasonló hatalomgyakorlás eltérésére sem.

A magyar végrehajtó hatalomnak hagyományosan nagyobb jelentősége volt, mint a lengyelnek. A kormányt a második világháború végéig a kormányzó nevezte ki, de beszámolási kötelezettséggel tartozott a parlamentnek is, egy olyan parlamentnek, amelyben a kormányzó elitet támogató kormánypárt volt többségben. A kormányt akkor lehetett visszahívni, ha a képviselők egyharmada támogatta azt. Bethlen idején ilyenre nem került sor, 1939-ben fordult elő első esetben, ekkor azonban a kormánypárt már nem volt egységes.

Az írott alkotmány hiánya, a történeti jogra való egyedüli hivatkozás – amely Werbőczy Tripartitumáig ment vissza – bizonyos mértékben megkönnyítette a rendszer számára legitimitációját. Az államhatalom forrása Szent István koronája volt. „A szent korona a királyt és a nemzetet szimbolizálta, és egyúttal a »Szent István-i korona« országainak összetartozását is. (...) Magyarországon korábban sohasem adóztak akkora tisztelettel a szent korona eszméjének és tanának, mint éppen egy olyan korban, amikor nem is volt király.”¹⁴ „Mindenki tudja – mondta például Horthy 1933. október 8-án Mezőtúron egy hősi emlékmű felavatásakor –, hogy Magyarországon minden hatalom a szent koronáé, és csak a koronázási aktussal megy át a királyra. A Királyi Vár, a koronauradalmak a szt. koronáé, nem a királyé. Tehát itt egy királyság király nélkül is lehetséges. Köztársaság Magyarország számára szerencsétlenséget hozna, mert sok volna az elnökjelölt, és nagy és meleg minden elnökválasztásnál a küzdelem.”¹⁵ További hasonló példákat lehetne sorolni az állítólagos jogállam felfogásával kapcsolatban.

Magyarországon a jogállamiság és parlamentarizmus – természetesen korlátozott és egy szűk csoport érdekeinek megfelelő formában – fenntartása az uralkodó arisztokrata oligarchia számára mindenesetre rendkívül előnyös volt. Bethlen elsősorban azért volt a prefasiszta és fasiszta irányzatok ellenfele, mert azok meg akarták szüntetni a parlamentet, és különböző diktatórikus formákat akartak bevezetni.¹⁶ Emiatt léptek ki 1923-ban öt évre Gömbös hívei a kormánypártból. A konzervatív arisztokraták Bethlen lemondása után bizonyos esetekben meghatározó szerephez jutottak: sikerült megakadályozniuk Gömbös terveinek végrehajtását, aki miniszterelnökként 1932–33 fordulóján megkísérelte maga alá gyúrni a parlamentet, majd pedig – megfelelő átalakítás után – tömegek érdekképviselőit testületévé tenni, valamint 1933 nyarán a parlament jogait a kormányzóra testálni.

A kormányzó 1930-as években kibővített jogai (1933:XXIII., illetve 1939:XIX. törvénycikk) csökkentették ugyan a parlament szerepét, de nem sodorták a politikai élet szélére, mint ahogy az 1935. évi lengyel alkotmány tette. A demokratikus intézményekhez való ragaszkodásra jó példát szolgáltat az 1938–39. év fordulója körül, a parlament és Imrédy miniszterelnök között kezdődő küzdelem. Imrédy a kormánypárt tömegpárttá való alakítását, a parlament szerepének jelentősebb csökkentését és a kormány rendeleti úton történő hatalomgyakorlását hirdette meg. A liberális konzervatívok Bethlen körül tömörülő erői, a Kisgazdapárt és a szociáldemokraták leszavazták a miniszterelnök híveit, és 1939 februárjában Imrédyt lemondásra kényszerítették.

Nagy reményeket fűztek Imrédy utódjához, Teleki Pálhoz, azt várva tőle, hogy képes lesz fenntartani a politikai egyensúlyt. Teleki sajátos eszmerendszere – amit maga többször „magyar útnak” nevezett – a konzervatívizmusból, a 20. századi neoliberalis áramlatok elvetéséből eredt, és átmenetet képezett Bethlen liberális vonásokat is tartalmazó konzervatívizmusa, valamint Gömbös és Imrédy antiparlamentáris autokratizmusa között.¹⁷

Az előbb elmondottakból azt a következtetést lehetne levonni, hogy a lengyel rendszer a parlamenttel szemben restriktívabb volt, mint a magyar. Bár Magyarországon is előfordult, hogy rendőrterrorrt alkalmaztak, de sem a parlament elfoglalására, sem parlamenti képviselők letartóztatására – legalábbis akkora mértékben, mint Lengyelországban a breści ügy kapcsán – nem került sor. Az említett következtetés azonban egyoldalú, és bizonyos tekintetben hamis. Vegyük például a lakosság részvételének arányát a politikai (parlamenti) életben. 1922-ben a lengyel társadalom közel 55%-a rendelkezett aktív választójoggal, és az 1935. évi restriktív alkotmány ellenére ez az arány akkor is elérte az 50%-ot. Magyarországon az arány jóval kisebb volt, és ezenkívül állandóan – és negatív irányban – változott. 1920-ban Magyarországon a lakosság 39,7%-a rendelkezett választójoggal, 1925-ben 26,6%-a, 1935-ben 33,8%-a és 1939-ben 30,9%-a. Míg Lengyelországban egészen 1939-ig fennmaradt a titkos szavazás, Magyarországon 1925–38 között csak a nagyobb városi központokban maradt meg. E tekintetben Magyarország kivételt képezett a korabeli Európában. Erős korlátozások voltak a nők aktív választójogát illetően is. Ebből a szempontból a lengyel rendszer kezdeti, demokratikus időszakában és a „szjejmokrácia” többéves idején kétségtelenül pozitívabbnak tűnik.

Mindkét rendszer – azonos módon – megpróbálta a parlament jogait korlátozni. Egyik országban sem riadtak vissza a választási manipulációtól, erre azonban csak vidéken került sor, Lengyelország esetében a keleti határvidékeken, ahol a lakosság alacsony műveltségi színvonala lehetővé tette ezt. Hasonló módon eliminálták az ellenzéki pártokat: a választójog megfelelő manipulációjával, különösen a képviselőjelölt-állítás során. Magyarországon 1925-től kezdve a jelöléshez meg kellett szerezni a választók közel 10%-ának aláírását. „Az ellenzéki jelölőlisták aláíróinak bizonyos következményekkel kellett számolniuk, különösen ha vállalkozók voltak, és állami megrendelésre szorultak. A közhivatalnokok számára gyakorlatilag elképzelhetetlen volt, hogy egy ellenzéki jelölőlistát aláírjanak.”¹⁸ Az 1938:XIX. törvénycikk visszaállította a titkos választást, megszigorította viszont az aktív és passzív választójog kritériumait. Lengyelországban 1931-ben megszüntették a pártlistákat, egyéni választókörzeteket hoztak létre. A képviselőket két jelölt közül választották meg. Ezekből az emberekből állították fel az ún. járási gyűlést, amely

magától értetődően kormányhű személyekből alakult meg. Ellenzéki politikusnak így alig volt esélye, hogy képviselő legyen.

Magyarországon és Lengyelországban is sor került a felsőház jogainak kiszélesítésére a képviselőházzal szemben. Mindkét parlamentben létszám- és aránybeli változás is történt. 1921-től 1935-ig a szejm például 444 képviselőből és 111 szenátorból állt, 1935-től 1939-ig viszont 208 képviselőből és 96 szenátorból. Az államfő, vagyis a köztársasági elnök vagy a kormányzó jogainak kiszélesítése ugyancsak a parlament rovására történt, és ami különösen figyelemre méltó: mindkét esetben annak jóváhagyásával.

A bevezető sorokban megjegyeztük, hogy az elemzés során a nemzeti problematikát nem tárgyaljuk. Itt azonban – mint a jogállam egyik fontos meghatározóját és egyben fokmérőjét – meg kell említeni a nemzetiségekhez fűződő viszonyt. Különösen érvényes ez a zsidókkal kapcsolatban. Elvileg a zsidókérdés Lengyelországban volt akutabb, itt a zsidóság a társadalom sokkal nagyobb részét képezte, mint Magyarországon, ugyanakkor lényegesen kevésbé asszimilálódott. Lengyelországban erős pártok működtek antiszemita programmal, meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezek nemzeti demokrata, a szanációs rendszerrel szemben álló pártok voltak. A szanációs elitek teljes mértékben engedték a gazdasági harcot – „gazdasági harc: igen, de jogfosztás nélkül”, mondta 1936 júniusában Sławoj-Skłodowski miniszterelnök¹⁹ –, így Lengyelországban nem került sor törvényileg szabályozott, jogi és politikai diszkriminációra, mint Magyarországon.

A „vezér”

A két világháború közti Európában a totalitárius rendszerek alapítói és hívei egy viszonylag fiatal generációhoz tartoztak, Hitler 1889-ben, Mussolini 1883-ban, Gömbös 1886-ban, Szálasi 1897-ben született. A jobboldali autoriter mozgalmak élén azonban az „öreg diktátorok” álltak. Piłsudski és Horthy megerősíti ezt a feltevést. Mindkét politikus nemesi családban született, Piłsudski 1867. december 5-én, Horthy 1868. június 18-án. Mindketten koruk gyermekei voltak, és ez döntően befolyásolta életútjukat. Horthy tengerésziszti pályát futott be, Ferenc József szárnysegédje, a k. und k. flotta egyik tisztje volt, majd az ellenforradalmi Nemzeti Hadsereg parancsnoka lett. Piłsudski a politikai összeesküvő, a szibériai száműzött, a szocialista, majd végül a lengyel hadsereg – sőt a lengyel állam – megalakítójának életútját járta be. A különböző utak ellenére viszonyuk a politikához, különösképpen a demokráciához és a politikai szélsőségekhez nagyon hasonló volt.

Mindkét esetben az első világháború után kialakult helyzet nyitotta meg a hatalomhoz vezető utat. Mind a lengyelek, mind pedig a magyarok a háború vihara után új életre kényszerültek, és szükségük volt egy „kormányosra”, aki a terhet és a felelősséget a vállára veszi. Mindketten „nagy katona” hírében álltak. Piłsudski a Lengyel Szocialista Párt (PPS) harci alakulatainak megszervezésével vívta ki ezt az elismerést, amelyet csak megerősített a légiókban végzett tevékenysége. A német hatóságok által végrehajtott letartóztatása 1917 júliusában csak fokozta dicsőségét. A hozzá hű propaganda magától értetődően hangsúlyozta, hogy „ő volt a legveszélyesebb lengyel, ezért vetették fogságba”. „Legendások” voltak Horthy Miklós – mint a Novarra nevű hadihajó kapitányának – tettei is. „Ennek a hajónak a hallatlan sikerei Horthyt az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének egyik

legismertebb hőségé tették. Horthy rendkívül bátor és kétségkívül szeretetre méltó ember volt.”²⁰

A későbbiekben nem sajnálták a fáradságot, hogy a két személyt népszerűvé tegyék a társadalom előtt. Piłsudski internálása alatt a legionáriusok és a Lengyel Katonai Szervezet (POW) tagjai névnapja alkalmából széles körű jókívánságkártya-akciót szerveztek. Egyáltalán nem volt meglepő, hogy visszatérése 1918. október 10-én olyan esemény volt, ami egész Varsót lázba hozta. A pályaudvaron nemcsak légióistársai, hanem a régensek egyike, Zdzisław Lubomirski is várta.

Horthy számára a Nemzeti Hadsereg szolgált imázsának erősítésére. 1919. október 13-án Lehár Antal a következőket írta naplójába: „Minden újság Horthy székesfehérvári bevonulásáról ír. Arról, hogy csak nyugat-magyarországi csapatok voltak, melyek élén Horthy bevonult, nem szabad szót ejteni.”²¹ Horthy is rendelkezett egy jól szervezett propagandagépezettel. Schnetzer Ferenc, 1919. augusztustól novemberig hadügyminiszter, azt mondta Lehárnak Horthy budapesti bevonulásáról: „Én szervezkedtem Budapesten, te szervezted meg Nyugat-Magyarországon a Nemzeti Hadsereget, Horthynak volt Siófokon egy sajtó- és propagandaosztálya. Ezekkel hajtotta végre a »második honfoglalást«.”²²

A hatalom megragadása szempontjából katonai tekintélyüknél nem kevésbé fontos, hogy mindketten az „arany középút” embereinek számítottak. „Olyan emberek, akik képesek voltak a pártcsatározásokon felülemelkedni, akik megértették: ahhoz, hogy elkerüljék a polgárháborút, a lengyeleknek meg kell egyezniük egy olyan személyben, akit mind a baloldaliak, mind a jobboldaliak elfogadnak. Piłsudski egy ilyen politikusnak tűnt abban a pillanatban. Egyesek számára olyan ember volt, akit a gondviselés küldött, mások számára a szükséges rossz. Függetlenül az indítékoktól, olyan ember volt, akit csak államfőként lehetett elképzelni.”²³ Ezek az 1918–19-ből származó szavak minden bizonyára illenek arra a helyzetre is, amelyben Horthy volt 1920-ban.²⁴

A hatalom megszerzésének kérdésénél azonban különbséget is meg lehet állapítani. Piłsudski csak *ideiglenesen*, az államelnök megválasztásáig volt államfő (naczelnik państwa). Ezért szavazták meg még ellenfelei is, és hagyták, hogy egy ilyen erőteljes – és számukra kiszámíthatatlan – személyiség kerüljön erre a posztra. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az államfő 1918–22-ben sokkal szélesebb kompetenciával rendelkezett, mint a későbbi államelnök. Horthy Miklós viszont kormányzóí jogokkal rendelkezett, eszentül pedig meghatározatlan ideig. Horthy – politikai szempontból – homo novusnak számított, aki nem kis mértékben egy teljesen rajta kívül álló körülménynek köszönhetette vezérré való kikiáltását: nem tartozott ugyanis a szorosan vett szegedi klikkbe. Az egymást korábról ismerők egy „kívülállót” emeltek vezérré, és – miként több önjelölt esetében lenni szokott – egy szürke, feltehetően semleges, egyéni adottságait tekintve gyenge, közepes személyre esett a választás.²⁵

Kétségtelen, hogy a társadalom „szociális békére” vágyó szélesebb rétegei mindkettőjüket elfogadták. Piłsudskit 1918–19-ben és 1926-ban, Horthyt 1919–20-ban. A magyar polgárság csalódott Károlyi demokratikus kísérleteiben, amelyet egy véres diktatúra tetőzött be. A parasztság reményekkel várta az új rendszert, a munkásság többsége pedig a Tanácsköztársaság 133 napos traumája után az antimarxista, keresztényszociális eszmék felé fordult.

Egyik politikus sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Visszautasították a baloldal feléjük nyújtott „baráti jobbát”: Piłsudski azáltal, hogy a konzervatívokkal

működött együtt, Horthy a feléje nyújtott kezét észre sem vette.²⁶ Ettől függetlenül mindketten a politikai szélsőségek ellenségei voltak, harcoltak mind a baloldali (Magyarországon és Lengyelországban a kommunista pártot betiltották), mind a jobboldali radikálisokkal szemben.

Különbségket persze itt is találunk. Pilsudski csak 1918–22 között volt ténylegesen államfő. Abban a korszakban, amely nevével a legszorosabban összekapcsolódott (1926–35), hadügyminiszter és kétszer miniszterelnök volt. Amikor 1926-ban mégis államelnökké választották, nem fogadta el a posztot. Lépését azzal indokolta, hogy az alkotmány az államfő jogkörét túlzottan korlátozta. Helyette 1926-ban Ignacy Mościcki, egy kiváló vegyész, de gyenge és szürke politikus lett az államelnök. Pilsudskinak kifejezetten feltétel nélkül engedelmes bábokra volt szüksége, akik ellenszegülés nélkül végrehajtják az utasításait. Az említett lépés lehetővé tette, hogy a jogállamiság látszatát fenntartsák.

Pilsudski diktátor is volt, de nem olyan, akinek minden gondolata a hatalom és annak megnyilvánulásai körül forog. Nem esett abba a betegségbe, hogy mindent maga akarjon ismerni és intézni. Felismerte, hogy bizonyos esetekben át kell ruházni a hatalmat, és ennek során munkatársaira egyre önállóbb és felelősségteljesebb feladatokat bízott. Alapjában véve nem is ellenőrizte őket, részben mert sohasem volt a szisztematikus munka híve, részben pedig mert tudta, állandóan romló egészségügyi állapota miatt egyre több feladatot kell legközelebbi embereire hártania. A kormányzóképeség főpróbájára 1930–31-ben került sor, amikor Pilsudski néhány hónapot Madeirán töltött. Visszatérése után, 1931. április 29-én azt nyilatkozta, hogy túl nagy árnyékot vet a lengyel viszonyokra, minden tőle függ, és ő a döntő tényező, ami egyáltalán nem egészséges.²⁷ Tulajdonképpen az egymást követő kabinetek közül mindegyik Pilsudski kormánya volt, fenntartotta ugyanis magának a jogot, hogy a miniszterelnököt, a külügy- és belügy-, valamint – katonai okokból – a postaügyi minisztert maga nevezze ki. A hadügyminiszteri tisztelet a legtöbb esetben ömaga látta el.

Horthy viszont – szemben Pilsudskival – törvényesen jutott hatalomra. 1920. március 1-jén – még ha katonai nyomás alatt álltak is – a nemzetgyűlés 141 képviselőjéből 131 a tengernagyra szavazott. Horthy is alkalmazkodott a kormányzó eleinte szűkebb körű, inkább reprezentatív jogköréhez. Horthy fokozatosan bővítette kormányzói jogkörét – a parlament rovására, de annak beleegyezésével. 1920-ban megszerezte a presztízsokokból fontos amnesztiagyakorlás jogát, valamint bizonyos korlátozások mellett a parlament összehívásának és feloszlásának jogát. 1926-tól negyven, majd ötven főt nevezhetett ki a felsőházba. 1933-ban kiterjesztik a kormányzói jogkört az országgyűlés elnapolásának, berekesztésének, illetve feloszlásának tekintetében is. Az 1937:XIX. törvénycikk értelmében a kormányzót a parlament nem vonhatja felelőségre. Az angol *The Times* megjegyezte, Horthyt minden további nélkül „I. Horthy királynak” lehetne nevezni. Ennek a folyamatnak a lezárását jelentette az 1942:II. törvénycikk a kormányzóhelyettesi méltóság bevezetéséről, akinek megválasztásakor Horthy fiát, Istvánt ajánlotta.²⁸ A „királyi” jogkörök ellenére Horthy nem volt diktátor, mint Pilsudski. Horthy általában a jog keretei között működött, anélkül, hogy azt áttörte volna.

Nem ok nélkül említettük az előzőekben a vezér szót. Ennek segítségével ugyanis jelentős különbségekre mutathatunk rá. Pilsudski egyértelműen vezér volt, ugyanez nehezen mondható el Horthyról. Pilsudski a „légiók vezére”, a „legfőbb vezér”, a „lengyelek vezére”, az „állam vezetője” volt, hogy csak néhányat említsünk

címei közül. Ezek a jelzők az erőteljes – és hozzá kell tennünk, sikeres – állami propaganda részét képezték. Csak az 1939 előtt Pilsudskiról szóló művek bibliográfiája több száz művet tartalmaz.²⁹ Természetesen Magyarországon sem hiányoztak a Horthyról szóló munkák, de a tisztelgés előtte nem öltött akkora méretet, mint Pilsudski esetében. Március 19., a marsall névnapja nem hivatalos állami ünnep volt. Még életében könyveket adtak ki arról, milyen módon tiszteljük és ünnepeljük.³⁰ Még nagyobb méretű volt a Pilsudski-kultusz anyagi megnyilvánulása (lásd az emlékművek nagy számát, valamint a versenyeket, melyek során az egyes települések versengtek, melyikük tiszteli a legjobban Pilsudskit).³¹ A kultuszra Pilsudski valóban királyi temetése tette fel a koronát a Wawelban, a lengyel uralkodók hagyományos temetkezési helyén.

Mindez nem jelenti azt, hogy Horthy ne lett volna közkedvelt személyiség. Demonstratív szerénysége, példás családi élete, visszahúzódása a napi politikától – különösen vidéken – nem jelentéktelen népszerűséget biztosított neki. „A magyarokra varázslatos hatású vitéz Horthy Miklós neve. Ha ez a név elhangzik, az arcokon különös kifejezés jelenik meg, amelyet a melegség, a ragaszkodás, a hit és az önbizalom elemei adnak össze. Mert ez a név a mi országunk első emberét jelenti, akiben nemzetünk, fajtánk küldetését, erejét, elveszithetlenségét látjuk. (...) Ha valaki idegen azt kívánna tőlünk, hogy mutassunk neki valaki tetőtől-talpig, testestül-lelkestül magyar férfit, az ő személyére mutatnánk. A legelőkelőbb nagyurak, akik közel állnak az ország vezetésének munkájához, éppen olyan természetesen benne érzik a hivatott vezetőt, mint ahogy a legkezdetlegesebb magyar mezei munkás képzeletében ő a mesebeli hős, aki lovasnemzete fiaként a ló hátára született és fehér paripáján csodálat határos módon vágatott végig a gonoszság szellemei által rakott akadályokon.”³²

Az ilyen túlzó megnyilvánulások ellenére Horthy nem volt az a személy, aki megosztotta volna a lelkeket. Pilsudski viszont olyan volt. „A fiatalabb, háború utáni generáció tagjai között – írta Stomma – a különböző, jövőre vonatkozó programok választóvonalakat hoztak létre. Az előttünk járó, háború előtt nevelkedett generációk a pragmatikus kérdéseket csak másodrangúnak tekintették. A domináns választóvonal a mindenkori legfőbb tekintélyhez fűződő ellentétes viszonyból adódott. A Pilsudski mellett vagy ellene volt a legkonkrétabb választóvonal. (...) Mi Pilsudski korában éltünk, így álláspontunkat szükségszerűen hozzá kellett viszonyítanunk. Nyilatkozni kellett: vele vagy ellene vagyunk.”³³

Amikor meghalt, a vele szemben ellenséges érzületű, nemzeti demokrata újságokban olyan nekrológok jelentek meg, miszerint nem volt olyan államférfi Lengyelország történetében, aki akkora nyomot hagyott volna az ország legújabb kori történetében, mint Pilsudski. Az is tisztelte, aki nem szerette őt. Annak ellenére, hogy a lakosság felét képviselő pártokkal állandóan harcban állt, a gyász spontán és általános volt. Természetesnek tartották, hogy a Wawelban temetik el.

Szemben Horthyval, Pilsudski személyét – pontosabban emlékét – törvényben védték. Az 1938. április 7-i, József Pilsudski nevének védelméről szóló törvény a következőket írja elő: „József Pilsudski, hazánk függetlenségének megújítójának, a nemzet tanítójának tetteire és érdemeire való emlékezés mindörökké a nemzeti lélek kincsesládájához tartozik, és ezért a törvény különös védelme alatt áll. Aki megsérti József Pilsudski nevét, öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújtható.”³⁴ Magyarországon 1925-ben betiltották ugyan az Újság című polgári demokratikus napilapot, mivel több cikket is megjelentetett a fehérterrőről, amelyekben Horthyt

tették felelőssé a gyilkosságokért, mégsem került arra sor, hogy a kormányzó neve védelmének jelszavával őt kritizáló politikusokat, újságírókat megverték volna.³⁵ Ha ilyen esetek nem is voltak mindennaposak Lengyelországban, azért többször megtörténtek.

Mindebből arra lehetne következtetni, hogy Horthy Miklós személyisége kevésbé volt vitatott. Mindkét politikushoz kötődtek pozitív és negatív kicsengésű mítoszok és legendák. Jellemző tény, hogy a legendák Piłsudski különböző életrészeit is kapcsolódottak: egyrészt tevékenységéhez a PPS-ben, a légiókban, illetve a határokért folytatott harcokhoz (1919–22), másrészt az 1926–35 közötti időszakhoz. Horthy negatív képe ezzel szemben főleg egyetlen momentumból, a fehérterrorból táplálkozott. Ez az elem külföldön is ismert volt. 1920 májusában, nem sokkal a kormányzóválasztás után Gabriele D'Annunzio azt mondta egy magyar újságírónak: „Lehetséges, hogy Horthy mint tengerész kitűnő benyomást tett, de mint politikus felelős azért, hogy egy rettenetes reakciós politikai rendszert vezetett be. Létezik a fehérterror, erről magam is meggyőződtem, és ilyen irányú értesítéseimet tovább is fogom adni. Ezenkívül a véráldozatok nem fogják a polgárok nemzeti tudatát erősíteni. Néhány intézkedés pedig, amelyet a budapesti kormány tesz, mint például a zsidókkal szembeni numerus clausus az egyetemeken, a történelem barbár korszakaira emlékeztet. A statáriális bíróságok és a számtalan letartóztatás nem válik a tengerészbátorság dicsőségére. Meglepő, hogy a magyar nép, amely egykor az olaszsal együtt Európában a szabadság és függetlenség nagy tanítómestere volt, ezeket a megaláztatásokat szó nélkül eltűri.”³⁶ Horthy negatív megítélésének másik részét a második világháborúban játszott szerepe képezi, ennek tárgyalása azonban nem tartozik közvetlenül témánkhoz.

Fel lehet tenni a kérdést, vajon jelent-e valamiféle pozitívumot, hogy Piłsudskiról több negatív tartalmú legenda terjedt el. Egy bizonyos: minden hős, aki nem átlagos és nem mindennapos, ellentmondásos. Az átlagosságot általában elhallgatják. És ha az összehasonlítás során meg is kell jegyeznünk: Piłsudski szélesebb látókörű és nagyobb realitásérzékkel rendelkező politikus volt, mint Horthy – ez az értékelés sem egyértelmű. Mindkettőjüket azonos cél vezette, hogy országuk átvészelve a nehéz, kaotikus időket. Egyiküknek sem volt tényleges politikai víziója, amelyet a normális körülmények helyreállítása után meg lehetett volna valósítani. Piłsudski elvei a „tisztelet, az erény, a bátorság és általában a belső emberi erő voltak, és nem az egyéni előnyök, illetve a közvetlen környezetének előnyeinek utáni törekvés”. Ezek az általános és semmitmondó mondatok bizonyára Horthyra is illenek.³⁷ Nem jelentettek viszont perspektívát a jövő számára. Piłsudski személyisége elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy konszolidálja a szanációs rendszert, de a jellem az ideológiai hiányosságokat nem tudta pótolni. A „vezér” halála felfedte a rendszer értéknélküliségét. Piłsudski dominanciája a szanációs rendszerben ahhoz vezetett, hogy munkatársai felmentve érezték magukat egy program kidolgozása alól. Piłsudski, aki még inkább idegenkedett általános érvényű, ideológiai kérdések átgondolásától, „elszoktatta őket a gondolatoktól”, valamint nem ösztönözte őket új koncepciók megalkotására.

Piłsudski politikai végrendelet nélkül halt meg, így nyitva maradt utódlásának kérdése. Az őt követők gyorsan nyilvánvalóvá tették: „A marsall utódai megpróbálták lerakni egy saját politikai program alapjait, de sietségükben és orientáció hiányában az elhunyt íratlan politikai végrendeletéhez tértek vissza: elkerülni minden szélsőséget.”³⁸

Horthy sem hozott létre zárt politikai elméletet, de Bethlennek és Gömbösnek világos programja volt, így a kormányzó felmentve érezhette magát a programalkotás alól. A politikában egyébként is teljesen mást látott. „Horthy világképe, amely biztos, hogy nem a 20., hanem a 19. századból származott, az elsüllyedt Habsburg kettős monarchia világképe volt, amely örök életére Ferenc József szárnységédévé és a k. und k. hadiflotta tengernagyává tette őt. A régi osztrák hagyomány, amelynek elkötelezettje volt, Metternich lelki rokonává tette őt. Horthy hatalmi és reálpolitikája, valamint ügyeskedése a maga által kijelölt korlátokig, odáig terjedt, ahol a »jogot«, a »hagyományt« és a »becsületet« mint felsőbb rangú erényeket veszélyek fenyegették. Az erőszak, a fegyelmezetlenség, az embertelenség és a fanatizmus idegenek voltak számára, és utálta is azokat. (...) Vélhetően ő volt a régi iskola utolsó európai államférfija, aki egy fáradtságosan felépített rendszert egy új korszakba át akart menteni, és alulmaradt a félelmetes erőkkel szemben. Mert »birodalma« nem az a világ volt, amelyben ő élt.”³⁹ Sokat bírált és alkalmanként egyenesen megmosolygott „dinasztikus politikája” valódi esélyt biztosított Horthynak, hogy utódlását olyan nehézségek nélkül biztosítsa, mint amilyenek Lengyelországban Piłsudski halála után adódtak. Azt is javára kell írni, hogy nagyobb megrázkódtatások nélkül sikerült Magyarországot a két világháború közötti viharos húsz esztendőn átvezetnie. „Az órák Magyarországon látszólag másként jártak, mint Európa többi részében. A viharok, úgy tűnt, átvonultak Magyarország felett, anélkül, hogy érintették volna.”⁴⁰

Mindketten egy túlhaladott politikai nemzedékhez tartoztak. A történelem Piłsudskival kegyesebb volt: korábban halt meg. Halálhíre a nagy napilapok címdoldalára került. Olyan fényképek jártak be a világot, amelyeken a Berlinben felállított koporsómásolat előtt álló Hitler látható, miként mélyen magába merül. Horthy viszont már egy új korszakban halt meg. Halála Magyarországon csaknem észrevétlen maradt, és a nyugati sajtóban is csak szánalmasan rövid jegyzetekben emlékeztek meg róla.

Magyarországtól eltérően, ahol az 1920–44 közötti korszak Horthy nevéhez köthető, és ezért Horthy-rendszernek hívják, Lengyelországban Piłsudski halála egyértelműen egy korszak végét jelentette. A „vezérség” Piłsudski által megteremtett hagyományának megfelelően egyből megkezdődött a felelősséget vállaló, új vezető keresése. A versenyt Edward Rydz-Śmigły tábornok nyerte meg, akinek Piłsudski kizárólag katonai szerepet szánt, politikait semmi esetre sem. Igaza volt Walery Ślaweknak, aki szerint senki sem volt méltó Piłsudski örökségéhez. Jó példa erre Rydz-Śmigły, akinek semmi esélye sem volt arra, hogy elődje nyomába lépjen. Rendelkezett viszont a hadsereg támogatásával. Arra kényszerítette Mościcki elnököt, hogy formálisan az állam második legfontosabb politikusának ismerje el, miközben de facto a legmeghatározóbb ember lett. A tényt Składkowski miniszterelnök egyik 1936. júliusi körirata erősítette meg: „Ignacy Mościcki köztársasági elnök úr akaratának megfelelően a következőket rendelem el. Rydz-Śmigły tábornokot (...) mint a köztársasági elnök utáni első személyt kell tisztelni. Az állam valamennyi hivatalnok, a minisztertanáccsal az élen, tiszteletadással és engedelmisséggel tartozik neki.”⁴¹ Nem sokkal később megkapta a marsallbotot, és ahogy mondták: „az elnök uralkodik, a marsall kormányoz”.

Szakadatlanul ismételték, hogy Rydz-Śmigły Piłsudski leghűségesebb és legkedvesebb tanítványa volt, aki művét tovább folytatja. Piłsudskinak kétségtelenül nagy tekintélye volt, amit Rydz-Śmigłynek meg kellett szereznie, s erre egyébként

nagyon konzekvensen törekedett is. Míg 1938-ban a köztársasági elnök ötször, a miniszterelnök csak háromszor, Rydz-Śmigły huszonkilencszer mondott nyilvános beszédet.⁴² A buzgó vezérkultusz-építés nem tudta azonban Piłsudski többi közeli munkatársát – W. Ślawek, L. Żeligowski, K. Bartel, A. Prystor, K. Świtalski – megnyerni, és az új erős ember oldalára állítani. Szkepszissel viszonyultak az új marsallhoz a veteránok szervezetei is, mint például a különösen befolyásos Lengyel Légiók Szövetsége.

Ha Rydz-Śmigły magyar megfelelőjét keressük, egyből Gömbös személye kerül előtérbe. Ő is vezérségre törekedett, és igyekezett Horthytól távolságot tartani.⁴³ Mint Rydz-Śmigły, ő is „pártvezérként” állt a kormánypárt élén. Gömbös is megkísérelte a pártot központosított tömegszervezetté alakítani. Mindkettőjük vezérfelfogása a fasiszta modellhez közelítette őket, még akkor is, ha annak nem mindegyik feltételének tesznek eleget. Van még egy mozzanat, amely Rydz-Śmigłyt Gömböshöz és nem Horthyhoz vagy Piłsudskihoz teszi hasonlatossá. Piłsudskit és Horthyt tekintélyük mentesítette attól, hogy új politikai koncepciót kelljen kidolgozniuk. Rydz-Śmigły ezzel szemben létrehozta a Nemzeti Egyesülés Táborát (Obóz Zjednoczenia Narodowego), és ezzel bizonyos politikai célokat is meghirdetett. Programjának megvalósítása. – miként Gömbösé is – kudarcba fulladt.

Piłsudskinak megadatott a szerencse, hogy korábban halt meg, mint Horthy. Ugyanezt lehet mondani az 1936-ban elhunyt Gömbösről. A sors megóvta attól, ami még Rydz-Śmigły előtt állt: a megaláztatástól és a teljes vereségtől.

Utóélet

Mind a magyar, mind a lengyel két világháború közötti rendszer a vereség és az általános elkeseredettség légkörében esett szét. A körülmények egyáltalán nem jelentéktelenek, mivel nagymértékben meghatározták az értelmiség és a közvélemény-formáló tényezők álláspontját a kommunista rendszerrel szemben. A lengyel államot kizárólag a külső agresszió semmisítette meg. A szanációs elitet lehet ugyan hibáztatni, hogy nem készítette fel az országot egy esetleges támadásra, de kollaborációval vagy a nemzet megsemmisítésével aligha vádolható. Ezzel szemben a magyar elit maga vezette az országot a tragikus, Magyarország számára katasztrófával végződő háborúba. Az államformák „determinált vége”, ugyanúgy, mint a nem kevésbé fontos keletkezési körülményei, a rendszert szimbolizáló személyek karizmája, haláluk időpontja nagymértékben meghatározta a Piłsudski- és a Horthykor jelentősen eltérő megítélését és a későbbi korszakok történelmi – valamint részben politikai – tudatában elfoglalt helyét. Bár a kommunista hatalom mindkét országban igyekezett az elmúlt rendszer maradványait és annak emlékeit leküzdeni, a lengyel társadalom mégis sokkal pozitívabb érzésekkel viszonyult Piłsudskihoz, mint a magyar Horthyhoz. Ugyanez vonatkozik a két politikus által fémjelzett korszakra is.

A „népi Lengyelországban” Piłsudski a függetlenség szimbóluma maradt. Sírjának felkeresése a Wawel föld alatti katedrálisában a turistautak állandó programja volt. Az 1930-as években kiadott „művei” az antikváriumokban hatalmas összegekért keltek el, a kézművesek, akik Piłsudskit szimbolizáló giccseket készítettek, jó jövedelemre számíthattak.

1965-ben felmérést végeztek Lengyelországban az értelmiség történelmi tudatáról. Piłsudski ennek során a hagyományos nemzeti hősök: Tadeusz Kościuszko és az első lengyel uralkodó, I. Mieszko után (éppen ekkor ünnepelték

Lengyelországban az ezeréves államiságot) a harmadik helyre került. Amikor 1985-ben az ifjúság körében azt mérték fel, kit tartanak Lengyelország történetében a legfontosabb személynek, Piłsudski Kościuszko mögött a második helyet foglalta el. Helyét megtartotta 1989 után is. 1994 közepén egy közvélemény-kutatás során arra a kérdésre, hogy kire büszkéek a lengyel történelemben, Kościuszko 43,2%-ot, Piłsudski 31,9%-ot kapott, míg II. János Pál pápa 26,6%-kal mögöttük maradt. A megkérdezetteknek csupán 1,2%-a mondott negatív véleményt Piłsudskiról.⁴⁴

1990 óta egyedül a gliwicei öntődében mintegy 150 Piłsudski-emlékművet készítettek. Piłsudski nevét utcák, iskolák, színházi társulatok és társadalmi szervezetek viselik. Jobboldali politikusok – Lech Wałęsa, Leszek Moczulski – időnként groteszk módon utánozták őt. Egykori kommunisták – köztük Aleksander Kwaśniewski – is hivatkoznak a marsall szavaira.⁴⁵ Ez Magyarországon elképzelhetetlen lenne. Horthy egyetlen emlékművét szülőhelyén, Kenderesen állították fel 1993-ban, amikor hamvait hazaszállították Portugáliából. Ez volt az év eseménye, mindenekelőtt negatív értelemben. Míg a korábbi nemzeti újratemetések – Rajk László, Nagy Imre, Mindszenty József – egyesítették a nemzetet, Horthyé megosztotta a közvéleményt, ellenérzéseket váltott ki a társadalomban, valamint ellentéteket a politikusok között. Magyarországon senkinek sem jutna eszébe iskolákat vagy tereket elnevezni Horthyról.

A magyar és a lengyel rendszer összehasonlítása megerősíti, hogy a középkelet-európai autoriter rendszereket – függetlenül a történelmi, társadalmi, gazdasági keretektől – végső soron azonos szabályszerűségek határozták meg, és így ezek egy sui generis „autoriter Internacionálét” alkottak. A történelmi emlékezetet viszont teljesen más tényezők szabályozzák.

Jegyzetek

- ¹ Sforza, Carlo: Europäische Diktaturen. Berlin, 1932, Forst de Battaglia, Otto (szerk.): Prozess der Diktatur. Zürich, 1930, Combó, Francisco: Les dictatures. Paris, 1930, Bainville, Jacques: Les dictateurs. Paris, 1935.
- ² Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen. München, 1966, Sugar, Peter F.: Native Fascism in the Successor States 1918–1945. Santa Monica, 1971. Zarnowski, Janusz: Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918–1939. Wrocław, 1973, Uő: Dictatorships in East-Central Europe 1918–1939. Warszawa, 1983, Ormos Mária-Incze Miklós: Európai faszizmusok. Budapest, 1976, Ormos Mária: Nácizmus – fasizmus. Budapest, 1987. Polonsky, Antony: The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918. London, 1975, Borejsza, Jerzy: Rzym a wspólnota faszystowska. Warszawa, 1981, Lee, Stephen J.: European Dictatorships 1918–1945. London, 1992.
- ³ Még egy rövid irodalmi ismertetés is meghaladná a tanulmány jegyzetapparátusának kereteit, ezért csak azokra a szerzőkre hivatkoznék, akiknek műveit nagy haszonnal forgattam. Lengyel részről: A. Garlicki, A. Chojnowski, P. Stawecki, J. Zarnowski, T. Jędruszcak, W. Kulesza, J. M. Majchrowski. Magyar részről: Lackó Miklós, Ormos Mária, Ránki György, Romsics Ignác, Márkus László, Tilkowszky Loránt.
- ⁴ Kovács Endre: Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. Budapest, 1971, Koźmiński, Maciej: Polska i Węgry przed drugą wojną światową. Z dziejów dyplomacji i irredenty. Wrocław, 1970.
- ⁵ Zarnowski, Janusz: Rola historyczna inteligencji w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej. In: Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX–XX. wiek. Warszawa, 1995. 42.
- ⁶ Bethlen István: Beszédei és írásai. I. köt. Budapest, 1933. 159. Bethlen a liberalizmusból eredő demokratikus tendenciákat elutasította, mivel azok a tömegek nemzet feletti uralmát akarták megvalósítani. Ezért Bethlen az első világháború után elutasította a „tömegdemokráciát”, noha 1918 után elismerte egy korlátozott jogkiterjesztés szükségességét, például a választójog terén. Romsics, Ignác: Parlamentarismus und Demokratie in der Ideologie und Praxis der ungarischen Regierungsparteien in den Jahren 1920–1944. In: Drabek, A. M.–Plaschka, R. G.–Rumpler, H. (szerk.): Das Parteienwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit. Wien, 1990. 25–26. Érdemes itt megemlíteni Horthy

egyik nem tudatosan tett megjegyzését. Horthy naplójában ironikusan ír arról, hogy „a franciák egy »demokratikus«, vagyis valamennyi réteg és irányzat képviselőiből álló kormány alakítását követelték.”

⁷ *Horthy, Miklós*: Ein Leben für Ungarn. Bonn, 1953. 122.

⁷ *Józef Piłsudski*: Pisma. 8. köt. 330–331.

⁸ Idézi: *Chojnowski, A.*: Piłsudzczy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. Warszawa, 1986. 11.

⁹ Uo. 65.

¹⁰ *Chojnowski, A.–Wróbel, P.* (szerk.): Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej. Wrocław, 1992. 13. Az 1929. április 3-i minisztertanácsi ülésen Składkowski tábornok, belügyminiszter kijelentette: Piłsudski „utasította, hogy közölje a miniszter urakkal, miszerint hívják fel a nekik beosztott hivatalnokok figyelmét, hogy minden hatalom forrása az államban az államelnök, Piłsudski marsall és a miniszterelnök... Kapcsolatok létesítése a szemmel és a képviselőkkel teljesen felesleges.” Archiwum Akt Nowych. Prezydium Rady Ministrów, cz. Ia, Sign. 47. K. 377.

¹¹ *Chojnowski, A.*: Bezpartyjni Blok Współpracy z Rządem. In: *Mówią Wieki*, 9. 1993. 2.

¹² *Ślawoj-Składkowski, F.*: Strzepy meldunków. Warszawa, 1988. 140.

¹³ *Świtalski, Kazimierz*: Dariusz 1919–1935. Warszawa, 1992. 704.

¹⁴ *Révész, László*: Verfassung und Verfassungswirklichkeit in Horthy-Ungarn. In: *Ungarn-Jahrbuch* 6. 1974–75. 48.

¹⁵ *Szinai Miklós–Szűcs László* (sajtó alá rend.): Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1962. 139. Idézi: *Vásári, E.*: Ein Königsdrama im Schatten Hitlers. Die Versuche des Reichsverwesers Horthy zur Gründung einer Dynastie. Wien, 1968. 126.

¹⁶ *Romsics*: i. m. 25.

¹⁷ Uo. 36.

¹⁸ *Révész*: i. m. 52.

¹⁹ Sprawozdanie stenograficzne z 26 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dn. 4 IV 1936. Spalte 7.

²⁰ *Windisch-Graetz, Ludwig*: Ein Kaiser kämpft für die Freiheit. Wien, 1957. 34.

²¹ *Lehár, Antal*: Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1920. München, 1973. 128.

²² Uo. 142.

²³ *Nalecz, D.*: Józef Piłsudski. In: *Chonowski–Wróbel* (szerk.): Prezydenci. 20.

²⁴ Apponyi Albert, Horthy egyik vetélytársa a kormányzói tisztség elnyerésében a következőket mondta egy német újságírónak: „Számunkra a legfontosabb dolog most az, hogy a rend és nyugalom helyreálljon az országban. Hogy semmilyen megrázkódtatás ne legyen, azért Horthy admirális Nemzeti Hadserege kezekszik. Az összes többi a jövő kérdése.” *Deutsches Volksblatt*, 1919. november 28.

²⁵ *Márkus László*: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. In: *Incze Miklós* (szerk.): A közép- és délkelet-európai államok a két világháború között. Budapest, 1986. 221.

²⁶ A Népsszava 1920. március 2-i számában Vanczák János üdvözölte Horthy kormányzóvá választását. Cikkét azzal fejezte be, hogy Horthy bölcsességére bízzák, elfogadjá-e vagy véglegesen elutasítja a feléje nyújtott kezét.

²⁷ *Świtalski*: i. m. 606.

²⁸ *Szöllösi-Janze, M.*: Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. München, 1989. 76–77.

²⁹ *Garlicki, A.*: Józef Piłsudski 1867–1935. Warszawa, 1990. 721–780.

³⁰ Ld. például: *Poradnik dla urządzających obchody i akademie ku czci Marszałka Józefa Piłsudskiego*. Łódź, 1934.

³¹ *Grzesiuk-Olszewska, I.*: Świątynia opatrności i dzielnica Piłsudskiego. Konkursy w latach 1929–1939. Warszawa, 1993.

³² *Harsányi Zolt*: Miklós Horthy. In: *Huszár Károly* (szerk.): Polska i Węgry. Stosunki polsko-węgierskie w historii, kulturze i gospodarstwie. Budapest, 1936. 85.

³³ *Stomma, S.*: Pościg za nadzieją. Paris, 1991. 51.

³⁴ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1938. április 13.

³⁵ *Romsics*: i. m. 30.

³⁶ Idézi: *Borejsza*: i. m. 35.

³⁷ *Chojnowski, A.*: Idee i imponderabilia. In: *Nowa Res Publica* 5. 1997. 13.

³⁸ Uo. 16.

³⁹ *Lehmann, Hans Georg*: Der Reichsverweser-Stellvertreter. Horthys gescheiterte Planung einer Dynastie. Mainz, 1975. 67–68.

⁴⁰ Uo. 11.

⁴¹ Polska Zbrojna, 1936. július 16.

⁴² *Majchrowski, J.*: Silni-zwarci-gotowi. Miśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego. Warszawa, 1985. 75.

⁴³ Henneth budapesti osztrák követ a következőket írta 1933 decemberében: „Ahogy hallom, a kormányzó és a miniszterelnök közti különbség többek között arra vezethető vissza, hogy a miniszterelnök számos, az utóbbi időben tartott beszédében túlzottan kiállt a vezéreiv mellett, és hogy a legközelebbi hívei előtt a nemzet első vezérének mondja magát. Egy tömeggyűlésen, ahová egyébként közhivatalnokokat és állami alkalmazottakat vezényeltek ki, nagy »V«-vel ellátott zászlókat és egyéb emblémákat tettek ki, így olyan benyomás támadhatott, hogy Gömbös az első vezér. A kormányzó azonban igényt tart az első helyre.” *Stier, Miklós*: Analogien und Divergenzen in den politischen Systemen Österreichs und Ungarns in der ersten eineinhalb Jahrzehnten der Zwischenkriegszeit. In: Drabek–Plaschka–Rumpler (szerk.): i. m. 58.

⁴⁴ *Polytika*, 1994. június 25.

⁴⁵ Ld. *Urbanek, M.*: Pilsudski bis. Warszawa, 1995.